

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРОФЕСОРА А. О. СЛЮСАРЯ

УДК 82.09 Слюсар

Валентина МУСІЙ

ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА А. О. СЛЮСАРЯ

Арнольд Олексійович Слюсар був переконаний, що літературознавство, як і життя, буде розвиватися постійно — адже людству притаманний творчий дух. Такий же творчий дух, талант ученого, відповідальність перед собою і перед людьми, серйозне ставлення до своєї праці були властиві йому самому, і, можливо, тому він з таким оптимізмом думав про науку, якій присвятив своє життя.

Якщо спробувати визначити коло літературознавчих проблем, розв'язанням яких він займався, то в першу чергу слід назвати ті, які пов'язані з закономірностями літературного процесу: це і формування в літературі концепції людини, і розвиток у ній методів та жанрів, і особливості психологізму. При цьому розвиток літератури А. О. Слюсар розглядав у загальному історико-культурному контексті. Для нього очевидним був зв'язок між переходом літератури від середньовічного типу до нової і формуванням нації. Тому час, коли література набула зрілості, коли вона повністю виявила свої можливості, він пов'язував з тим моментом, коли нація усвідомила себе. Він при цьому розрізняв три форми самоусвідомлення: національне, суспільне і особистісне. Вони (всі три) склалися за обставин повороту в Європі в 1789 році від феодалізму до капіталізму і пройшли у своєму розвитку через ряд етапів. Так, характеризуючи особистісне самоусвідомлення, А. О. Слюсар акцентував увагу на таких особливостях російської літератури XIX століття: утвердження в творах цінності індивідуальності, її права на самостійність; поява

В. Му сій: Про наукову діяльність професора А. О. Слюсаря

рефлексуючої особистості і, зрештою, постановка письменниками середини століття проблеми самовиховання. Таким чином, на думку А. О. Слюсаря, магістральною в російській літературі XIX — початку XX століття є тема духовного перетворення людини. Ці роздуми про пробудження і розвиток особистісного самоусвідомлення стали основою осмислення А. О. Слюсарем головних принципів відображення в новій літературі — гуманізму і психологізму. Не випадково в центрі уваги вченого опинилася проза О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя. Саме ці художники, «передаючи в своїх творах історичний поворот в російському житті, відобразили різні його сторони» [4, 180]. Здатність представити художній твір у загальному контексті літературного процесу як цілісності поєднувалася у працях науковця з глибоким аналізом особливостей його **поетики**.

Один з найбільш інтересних, на наш погляд, аспектів поетики, аналізом яких займався вчений, — *композиція*. У художньому творі А. О. Слюсар виділяв систему суб'єктивних відношень, вважаючи необхідним визначити «точку зору» на те, що відбувається в певний момент. На його думку, по-перше, «оповідач здатен займати тільки три позиції, виражаючи точку зору або автора (дійсного чи уявного), або персонажа (середовища), або читача. По-друге, його наявність у творі буває ясною, коли він набуває більш або менш визначених «авторських» рис, або ж незримою, оскільки він приєднується до чужої йому точки зору, висунутої при переказі на перший план. По-третє, його позиція може бути або змінною, або стійкою. Стійкість полягає в тому, що «оповідач дотримується протягом усього твору однієї якоїсь позиції» [1, 55]. Змінність виявляється у вільному доборі перелічених точок зору в кожен окремих момент викладу.

Ця система суб'єктивних відношень, на думку дослідника, нерозривно пов'язана з об'єктною стороною твору. При цьому особливо підкреслюється принципове значення розрізнення понять «композиція» — як система відношень між частинами твору і «сюжет» як відображення відношень між персонажами. А. О. Слюсар вважав, що сюжет виступає як форма стосовно до образу автора і персонажів, передаючи їхнє ставлення до обставин у процесі розгортання змісту. Фабула, в свою чергу, служить формою сюжету, оскільки відбиває систему дій у їхній часовій послідовності. Щодо композиції, то вона є *елементом форми твору*. Словесний образ, на думку А. О. Слюсаря, «відтворює дійсність як процес, тобто у часі. Тому композицію літератур-

ного твору можна визначити як тривалість, послідовність і співвідносність компонентів змісту і форми відповідно до естетичного освоєння і авторської концепції дійсності». Далі А. О. Слюсар докладно коментує кожну з частин цього визначення. «Тривалість, будучи часовим вираженням єдності безперервності і переривчатості, реалізується в цілісності та мозаїчності твору, в обсязі його компонентів. Послідовність розкривається в лінійності та циклічності відображення, однократності та мнонократності, розвитку та інверсії. Співвідношення включає правильність та неправильність, рівність та нерівність, симетричність та асиметричність, ритмічність та аритмічність» [2, 159].

Визначивши теоретичну основу аналізу композиції художнього цілого, А. О. Слюсар як історик літератури пристосував її до конкретних творів. На наш погляд, найбільш цікавою в цьому плані є його стаття «Про поетику «Мертвих душ», де, співвідносячи поняття «замкненість — разомкнутість», він застосовує їх до світів, принципово різних за своєю суттю і структурою, які М. В. Гоголь зіштовхує: світу прозаїчного, представленого реально-губернським містом, і світу поетичного, представленого символічно, Руссю. Чичиков двічі в'їжджає в місто і виїздить з нього. «Виходить, — пише А. О. Слюсар, — щось на зразок «катрена» з перехресною «римою», але структура його виявляється підірваною. Кожний в'їзд переслідує ту саму мету — здійснення фантастичного проекту; цілі виїздів — різні. Перший виїзд збігається за значенням із в'їздом: герой розпочинає реалізацію задуму. Другий же із втечею. Зображення першого в'їзду утворює початок твору, зображення другого в'їзду не означає кінець твору. У колі, яке охоплює зображення губернії в цілому, опиняється друге коло, в якому знаходяться портрети поміщиків; поза колом — ліричне звернення автора до Русі, всередині якого — ще одне коло: життєпис Чичикова... Твір уявляється завершеним — зображено незвичайну плутню — і незавершеним: герой залишає мертве місто, за порогом якого — могутнє, безкрає, сповнене таємниць життя, але воно не в теперішньому, а в майбутньому...» [3, 108].

Не менш значним внеском А. О. Слюсаря в літературознавство і в теоретичному, і в історико-літературному плані була створена ним **система жанрів епосу**. Після досліджень повісті в сучасній багатонаціональній літературі з'являються статті про жанрові особливості «Старосвітських поміщиків», «Записок божевільного», «Вечорів напередодні Івана Купала» М. В. Гоголя і «Трунаря» О. С. Пушкіна, про

В. Му сій: Про наукову діяльність професора А. О. Слюсаря

перетворення жанру ідилії в прозі цих письменників і про її новелістичність, про фантастичну повість в українській літературі 30-х років XIX століття...

У 1991 році А. О. Слюсар подав на захист в Інститут літератури АН УРСР докторську дисертацію «Епічна проза О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя в типологічному зіставленні». Вперше в літературознавстві епічну прозу Пушкіна і Гоголя було зіставлено в жанрово-типологічному плані. Дослідження цієї теми здійснювалися й раніше, але не з такою повнотою. Крім того, для розв'язання поставленого завдання Арнольд Олексійович Слюсар застосував методикою, розроблену значною мірою ним самим. За цією методикою йому вдалося зробити спостереження над особливостями художнього аналізу й синтезу в пушкінській і гоголівській прозі, над відбиттям в ній цілісності за умов перехідної епохи, яка розпочалася в Росії на початку XIX століття. Ми вже згадували про те, що вихідною, початковою при діахронічному підході до літературного процесу для вченого була думка про казуальні явища. Йдеться про час, коли в країні — криза патріархального устрою; і в результаті зіткнення окремої людини з історією формуються різні форми самосвідомості, ускладнюються уявлення про людину, і це вимагає від письменників переборення однобічності в змалюванні її.

Поділяючи точку зору літературознавців, які вважали, що в новому епосі головним жанроутворюючим принципом є спосіб пізнання, А. О. Слюсар розрізняв роман, з одного боку, і оповідання та повість — з іншого, в залежності від співвідношення в них синтезу й аналізу. Відповідно до цього А. О. Слюсар розглядав повісті та оповідання Пушкіна і Гоголя з точки зору переваги в них аналітичності, показував, як аналіз переростає в синтез у циклі і як на основі аналітичного підходу до життя здійснюється акт синтезу в романі. При цьому наявність синтезу в оповіданнях та повістях не заперечувалась. Але синтез у них, на думку дослідника, набуває форми, притаманні літературному твору взагалі: це — параболічність, демонстрування зв'язку твору з іншими творами, підпорядкування відтворення життя його модулюванню, яке особливо розвивається при яскраво виявленій оцінності в сатири.

Серйозний літературознавчий інтерес являє собою дослідження А. О. Слюсаря про *цикл*, який, за висновком ученого, є не жанром, а формою художньої цілісності. Саме циклу належала особлива роль

в здійсненні синтезу за обставин, коли роман був у процесі становлення. На думку вченого, цикл є «сукупністю творів, об'єднаних спільною для них концепцією, схожістю характерів та ситуацій з певною послідовністю розташування» [5, 26]. Як твердить А. О. Слюсар, саме так письменник установлює певну закономірність, але поки ще не має можливості створити на основі цього відкриття цілий твір, з єдиним сюжетом. Повторюваністю ж характерів і ситуацій, які роблять одиницями циклу два твори, автор твору указує на відкриту ним закономірність. Стверджуючи, що створення циклу рухається двома лініями, коли, з одного боку, створюється окреме оповідання чи повість, а з іншого — формується однакова для них модель, учений запропонував ще одне визначення циклу як «сукупності варіантів, у яких розкривається їх інваріант» [5, 23]. Процес праці Пушкіна над циклом «Повісті Белкіна» А. О. Слюсар вважає переконливою ілюстрацією до своєї тези-висновку. Дійсно, першим у циклі було завершено оповідання «Трунар» — про непрості стосунки героя з людством. Цю ж тему було розвинуто пізніше в оповіданні «Постріл». Але вже в «Трунарі» йшлося про належність героя та його дочок до різних світів — до патріархального і до нового. У «Станційному смотрителі», а далі в «Панночці-селянці» і «Заметілі» ця розбіжність переростає в конфлікт між «батьками» і «дітьми», конкретизуючись у мотиві «блудної дочки». Оскільки ж герой «Пострілу» частково може бути зіставлений з «блудним сином», А. О. Слюсар доходить висновку, що «інваріант, спільний для всього циклу, розщеплюється, і на новому рівні, сходинкою нижче, виникають два інваріанти, на основі яких утворюються підцикли» [5, 23]. Так завдяки багатогранності відображення твір в середині циклу може входити в різні підцикли, «оскільки кожен з них передає якийсь один аспект». Цикл може виражати певну концепцію, і тоді він має жорстку структуру («Повісті Белкіна», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Записки мисливця»). Але цикл може залишатися і на рівні стихійного освоєння дійсності (наприклад, тургеневські повісті про «зайвих людей»).

Нарешті, вершиною синтезу є такий жанр, як роман. На думку А. О. Слюсаря, в романах О. С. Пушкіна синтез був пов'язаний з історизмом.

Установлюючи концепцію зображуваної епохи, Пушкін відтворював процес формування особистості російської людини і зосереджувався на поворотних моментах цього процесу. Таким чином, у «Капі-

В. Му сій: Про наукову діяльність професора А. О. Слюсаря

танської дочці» синтез було досягнуто завдяки поєднанню двох різних тем: це доля особистості, яка вступає в конфлікт зі своїм середовищем, і народне повстання. Суб'єктивність М. В. Гоголя, на думку дослідника, виявилася в настанові на відображення не стільки конкретної історичної епохи, скільки «стану світу», який вимагав певного оцінного ставлення до себе. Крім того, у «Мертвих душах» суб'єктивність художника-письменника виявилася в новій якості: адже він прагнув не тільки відтворити дійсність, але і реформувати її. Це зближувало «Мертві душі» з міфом.

Отже, предметом роману є суперечлива цілісність життя, а героєм роману — особистість, яка перебуває в нерозв'язаному протиріччі з середовищем, з обставинами. В залежності від того, яка «модель світу» утворює центр твору, А. О. Слюсар розрізняє ряд жанрових різновидів роману, обґрунтовуючи це тим, що письменник обирає один з типів твору (романічний, етологічний чи епопейний). Так, наприклад, досліджуючи жанрові особливості «Капітанської дочки», вчений пропонує іншу, не схожу на традиційні точку зору. На думку М. М. Скатова, М. М. Тойбіна, це «власне епопея». А. О. Слюсар підкреслював появу в цьому творі двоїстості. Пушкінська концепція життя в «Капітанській дочці», на його думку, пов'язана з образом героя, для якого вже пролягла межа між побутом та історією. Звідси погляд на світ не тільки зі станової, але і з загальнолюдської точки зору. Ця складність, яка виникає у Гриньова з середовищем, обумовлює романічність «Капітанської дочки», цей твір є, таким чином, твердить А. О. Слюсар, романом-епопеєю.

Центральне місце в російському епосі XIX століття належало, на думку дослідника, роману в його «чистому» виявленні. Посилаючись на тезу М. Бахтіна про те, що герой роману роздвоєний, динамічний, а його внутрішнє відокремлюється від зовнішнього. А. О. Слюсар у статті «Про жанрові різновиди російського роману XIX століття» докладно зупиняється на романах О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, І. С. Тургенєва, Ф. М. Достоевського, в яких розкривається наростання «почуття особистості» [7, 136]. Основну увагу при дослідженні він приділяє романам про так звану «зайву людину», оскільки їх центром є духовне зростання особистості, яка в розладі з середовищем, яка заглиблена у свій внутрішній світ. Що, звичайно, веде до її роздвоєності. Головна проблема, яка вирішується в романах, — проблема одиничного і загального.

Як ми вже згадували, інший тип роману, на думку А. О. Слюсаря, — це «Капітанська дочка» О. С. Пушкіна, «Мертві душі» М. В. Гоголя, які дослідник співвідносить з відродженою в російській літературі епопеєю. Персонажі цих романів, відмічає учений, цікаві не тільки як індивідуальності, які є разом з тим і соціально-психологічними типами, а й тим, що в них відбулася національна субстанція. Новий етап у розвитку роману, який об'єднував у собі романічний та епопейний типи творів, являє «Війна і мир» Л. М. Толстого. «В ньому, — пише А. О. Слюсар, — відтворюються духовні пошуки не тільки самого автора, але і його героїв. Показано звернення їх до дійсності для того, щоб перетворити її в дусі своїх переконань, в той момент, коли пробуджується під впливом історичних подій самосвідомість у самому народі» [7, 138].

Щодо етологічного роману (до цього типу А. О. Слюсар відносив «Що робити?» М. Г. Чернишевського, «Обломов» І. О. Гончарова, «Панів Головлєвих» М. Є. Салтикова-Щедріна), то в ньому передається «відособлення ідилічного «маленького світу» від світу історичного буття, протиставлення ідеалу й негативних явищ дійсності або ж втілення його в системі відношень, які виходять за рамки реальності» [7, 132]. Одночасно вчений підкреслював, що йдеться не про «чисті» етології або епопеї, але про твори, в яких відбувається протиборство різних жанрових начал. Так, наприклад, у романі М. Г. Чернишевського поєдналися «реальність і утопічна фантастика, моделювання типу «нових людей» і прагнення підкреслити їхню індивідуальну своєрідність» [7, 139].

Нарешті, А. О. Слюсар виділяє групу художньо-документальних та художньо-параболічних жанрів і виявляє їхні риси у романі. Жанрово-композиційні форми роману утворюють такі художньо-документальні жанри, — пише дослідник, — як сповідь, автобіографія, мемуари, біографія, подорож. З іншого боку, міф, притча, казка, які належать до художньо-параболічних жанрів, також служать формами, в яких здійснюється в романі синтез. Так, наприклад, «Війну і мир» зближує з художньо-документальними жанрами толстовська філософія історії. А «Капітанську дочку», «Злочин і покарання», «Панів Головлєвих» — з художньо-параболічними — покладена в їх основу притча про блудного сина.

У такому ж тісному зв'язку з історико-культурними процесами перебуває, на думку А. О. Слюсаря, і формування та розвиток

В. Му сій: Про наукову діяльність професора А. О. Слюсаря

в російській літературі **концепції людини**, тобто системи ідей про цінність і призначення людини, її суті та відносин зі світом. Науковець вважає важливою тезу про те, що головною особливістю концепції людини в давньоруській літературі було утвердження принципу авторитарності, який означає визначення найвищою владою звичаю, думки суспільного середовища, повної залежності особистості від виникаючих умов життя. З розвитком прагнення індивідуальності до самостійності подібна концепція все менше могла пояснити людину кінця середньовіччя.

У новій літературі А. О. Слюсар розрізняє два підтипи, представлені літературою XVIII—XIX століть та літературою XX століття, докладно спиняючись на аналізі розуміння концепції людини в класичній російській літературі.

Відповідно до загальної періодизації — виникнення та становлення нового типу літератури, вступ її в пору зрілості і час зрілості — вченим досліджено певне коло проблем, що висвітлюють концепцію людини. А. О. Слюсар виділяв ставлення людини до світу і в тому числі до надприродного; розв'язання проблеми скінченності та цінності життя; зв'язок між ставленням людини до світу та структурою його особистості, співвідношення в особистості таких антагоністичних начал, як статика і динаміка, зверненість до зовнішнього і внутрішнього, цілісність та роздвоєність. Погляди А. О. Слюсаря на концепцію людини в російській літературі викладено в підготовленому за його керівництвом посібнику «Концепція людини в російській літературі». Перш за все, в початковій вступній статті вченого «Концепція людини та її історичний розвиток в російській літературі», а також в розділі про концепцію людини в романі початку XIX століття... Уже тут було намічено перехід до нового аспекту літературознавчого процесу — до розвитку в літературі **психологізму** як відтворення характеру і внутрішнього світу людини. Враховуючи те, що в структурі особистості слід виділяти співвідношення несвідомого та свідомого, родового та індивідуального, він писав: «Структура особистості — той аспект, в якому концепція людини переходить у психологізм» [6, 10].

Принциповим для А. О. Слюсаря було те, що психологізм, на його думку, являє собою єдність *психологічного аналізу*, спрямованого на відтворення окремих сторін психіки — характеру, пристрасті, почуття звички, тобто внутрішнього світу, та *психологічного син-*

тезу, який дозволяє сприймати особистість як ціле завдяки осмисленню її структури. Статті А. О. Слюсаря про психологізм, спеціальні курси, які він читав, аналізуючи цю проблему, були підготовчим етапом до написання монографії. На жаль, ця праця, як і багато інших, не була завершена. Але залишилася створена ним школа дослідження художнього твору, аналізу літературного процесу. Майбутнє — в опрацюванні його наступниками тих наукових проблем, яким присвятив своє життя науковець-літературознавець.

Цитована література

1. *Слюсарь А. А.* О художественном времени в современной советской повести // Вопросы литературы народов СССР. — К.- Одесса, 1976. — Вып. 2. - С. 46- 56.
2. *Слюсарь А. А.* О некоторых методологических проблемах изучения композиции литературного произведения // Методологические проблемы истории и теории литературы. Программа и материалы республиканской юбилейной научной конференции, посвящ. 400-летию основания Вильнюсского университета. - Вильнюс, 1978. - С. 157- 161.
3. *Слюсарь А. А.* О поэтике «Мертвых душ» // Проблемы исторической поэтики в анализе литературного произведения: Сб. научных трудов. - Кемерово, 1987.- С. 103- 115.
4. *Слюсарь А. А.* Проза А. С. Пушкина и Н. В. Гоголя. Опыт жанрово-типологического сопоставления. - К.- Одесса, 1990. - 190 с.
5. *Слюсарь А. А.* О художественной целостности литературного произведения и цикла // Проблемы сучасного літературознавства. - Одеса, 1997. - Вып. 1. - С. 17- 26.
6. *Слюсарь А. А.* Концепция человека и ее историческое развитие в русской литературе // Концепция человека в русской литературе. - Одесса, 1997. - С. 3- 10.
7. *Слюсарь А. А.* О жанровых разновидностях русского романа 19 века // Проблемы сучасного літературознавства. - Одеса, 1999. - Вып. 4. - С. 135- 142.